

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՑՈՒՆԻԻ ԾՆՆԴԵԱՆ 1000ՄԵԱԿԻ

Այս տարի ծննդեան 100ամեակն է նաև
Հ. Վարդան Հացունիին, որ Ալիշանի
հայրենասիրական գիծին վրայ ուրիշ
յայտնութիւն մըն էր մեր ժամանակակից
շրջանին: Նահապետին աշքին եւ հսկողու-
թեան տակ ձեւացած ոյժ մըն էր Հացու-
նի, նախընտրելով զուտ հնախօսական աս-
պարէլլ, շարունակելու համար ինձինեան
մէջ: Հուկասի գերը նոր շրջանի մէջ, այժ-
մէական մեթոսով:

Պարսկակցի էր ինքն ալ, ինչպէս Հ.
Ա. Ղաղկեան: Ծնած էր 1870, Յուլիս
10ին: Երբ 1944ի Յուլիս 8ին կը փակէր
իր աշքերը, ան արդէն քարած էր երկար
ուղի մը, գժուարակով ուղին հայկական
հնախօսութեան: ամէնէն թիջ եւ ամէնէն
նուազ քննարկութեան նիւթ ընտրուած
մարզը, որուն համար առանձին թրում,
մարզը, որուն համար առանձին թրում,
սէր ու գուրդուրանք հարկաւոր էր:

Իր ուսումնական կենացք կը սկսի
1892էն ասդին, այս տարիէն երբ քահա-
նայական օծումով կը մտնէր գործօն մաս
կադրեւու Միարանութեան կեան քին:
կադրեւու Հոգի, եռանդուն եւ աստուա-
գուշաւոր Հոգի, եռանդուն եւ աստուա-
գուշաւոր Ակենցասէր եւ ազգասէր սիրոտ,
ծափամի, եկեղեցական քարոզութեան լայն
ունէր առաքելական քարոզութեան լայն
ասպարէզ մը. բայց իր ուժերը նուիրուե-
ցան կրթական-դաստիարակչական ուղե-
ցին վրայ, եւ մասնաւանդ գրական առա-
գելութեան: Մենք հոս իր կենսագրական
գիծիրը վեր հանելու մտադրութիւնը ըու-
թէնք: այս մասին երկարօրէն խօսուած է
թէ՛ քահանայական 50ամեակին եւ թէ՛
մահուած առթիւ զրուած պարագայական

էջիրու մէջ: Հոս պիտի նկատենք զինքը
գրական անձնաւորութեան մը գերին մէջ:
Այս գերը սկիզբէն միապիծ եւ միակ նը-
կարաբրով լշայտնուեցաւ: Բուն հնախօ-
սը իր մէջ կարդ մը քննական պրազում-
ներէ, տքնածան հետազոտութիւններէ հո-
քը ծնաւ, որպէս պտուղը այն մեղրւածան
աշխատանքին, որուն լծուած էր Ալիշա-
նի օրինակին վրայ:

1896ին իր անդքանիկ գործը՝ գրական
էր. Կենսագրութիւն եւ միջբանաձք Պե-
տրոս Ադամեանի: Ազամեան Միթթարեան
նախին աշակերտ Շէքսպիրեան հայ մե-
ծաղոյն գերասանը, բանաստեղծական է-
ջիր եւս թողած է, զորս Հ. Հացունի փու-
թաջանութիւնը ունեցած է ամփոփելու,
կորուսէ փրկելու համար:

Հետաքրքրուած է ատեն մը նաև մեծ
ծովանկարիչ Յովհաննէս Այլազովսկիով,
անոր յիսամեայ գործունէութեան առի-
թով, 1898ին, կատարելով համառօտ ու-
սումնասիրութիւն մը, որ յետոյ առան-
ձին պրակով ալ լոյս տեսած է:

Քննական աշխատանքներու կը լծուէր
արդէն 1896ին, յօդուածարաքով նղիչէի
պատմութեան վրայ՝ հակառակ Գրիգոր
Տէր Պօղոսեանի, որ հետեւող մըն էր նոր
կարծիքներու, հակառակ աւանդականին:
Նղիչէի մասին կատարած քննական ու-
սումնասիրութենէն ետքը՝ ան աշքը գար-
ձուց ուրիշ կողմ, թողուց մտանագրա-
կան քննութիւնները, որովհետեւ կար ար-
գէն անոնց հետամուտ եղող մը նոյն ըլր-
ջանին Ս. Ղաղարի ձեմարանին մէջ, յան-

Ճին Հ. Բարսեղ Սարգսիսեանի, որուն խոր հմտութիւնը և պրավոդ ոգին ծանօթ է բանասիրութեան մէջ:

Հացունի կեդրոնացաւ. Հնախօսականին վրայ: Բայց նախ ձեռնարկեց Նեկեղցապատմական նիւթերու, առանց հեռանալու հնախօսական հայեացքներէ: Այս ուղղութեամբ առաջին դորձը եղաւ.

Հայ Եկեղեցւոյ Պատարագի օրերը ու տեսակները (1899),

Հայ ծէսը 1911ի Ազգային Սիմեոնյոսի գործոց մէջ (1919),

Կարեւոր խնդիրներ հին Եկեղեցւոյ պատմութենին (1927),

Կարողիկոսական ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն պատմութեան մէջ (1930):

Պատարագամատոյց ըստ արարողութեան Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ (Քննեալ եւ հզգրտեալ ըստ Նախնեաց), 1936:

Անակնկալ մահուան պատճառով անտիպ մասցած է Պատմութիւն Հայոց աղօքամատոյցին (1965), որ «Բագմալիկպա» մէջ՝ որպէս յօդուած լոյս տեսնելէ Եսք ամբողջապէս, վերածուեցաւ առանձին հատորի ալ:

Թուեարկուած զործերը, ըլլա՛յ ծիսական զիրքերու քննութիւն, ըլլա՛յ Նեկեղցապական պատմութեան քննութիւններ՝ ընդհանութեր կամ մասնական, կը հային մէր Նեկեղեցւոյ անցեալի կեանքին. ասոնք ամէնքն ալ բանասիրական ողիով կատարուած աշխատանքներէ են, որ կայ ճիզը մնալու ասարկայական ճշմարտութեան եւ քննական տեսութիւններու հիման վրայ կառչած: Հսու է իր մնայուն արժէքն ալ, հեռու անձնական ննդմիս զիտաւմներէ կամ նորատակներէ:

Հացունի Երեք զործեր եւս ունի, զորս կ'արժէ յիշատակել հոս. մին Երեւանեան ուղղագրութեան հարցը (1924), միւսը Եր. Տէր Կոմիտաս Խանամայի մարմեցն ինյադրութիւնը Պոլսէն, և առաջ լեզուական հարցեր՝ զոր կ'ամփոփէր Ուղղագրութիւն եւ առողանութիւն հայերէնի

(1933) խորագրով, կողմնակի աշխատութիւններ, հեռու հնախօսի իր հիմնական դիմէն:

* * *

Միաժամանակ՝ երր ան կը կատարէր իր քննարկութիւնները Եկեղեցապատմական նիւթերու, կը հետապնդէր յատուկ խնամքով, զուտ աղղային հին կեանքի հնախօսութիւնն ալ. ասպարէկ մը՝ որուն խանգամաորէն փարած էր եւ որ տարիներու բնթացքին հասունցաւ իրեն հետ, նիւթեր՝ անցած համբերատը կերպով քննական րովէն, համեմատութիւններով հին յունական, փախւական եւ հոգնէական կեանքիրու հետ: Ան պիտի կատարէր վերստին, արդիական եղանակով, ազգային կեանքի հնախօսութեան հետազոտութիւնը, զարերու բնթացքին կրած յեղացքներները, ինչպէս երբեմն հեղինակը «Հնախօսութիւն Հայաստանեաց»ի ուղարծ էր ընել, իր զարուն պահանջներուն համաձայն:

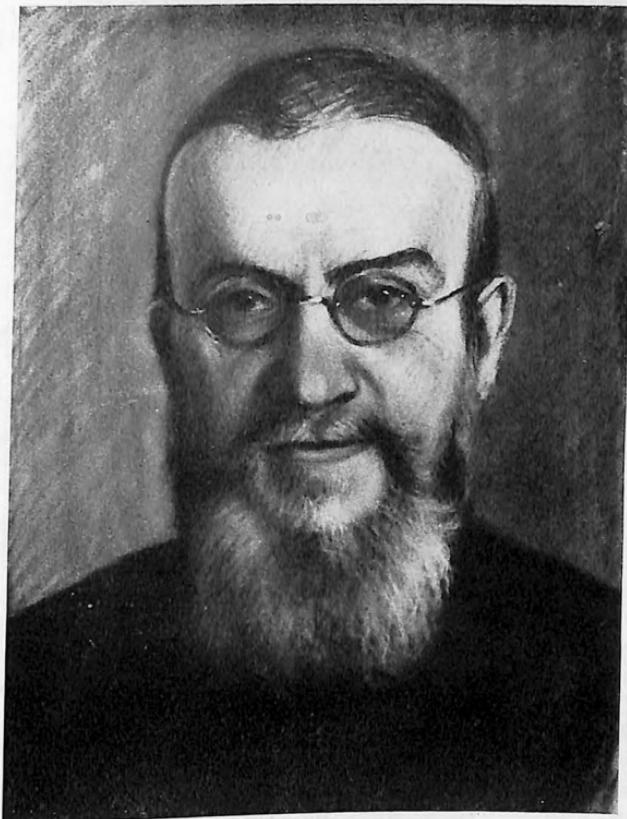
Միթթարեան վերածնունդի սկզբնական ուղղութիւններէն մէկն էր ձանցնել հայ ժողովուրդին՝ իր պատմական անցեալը, իր նախնեաց հին կեանքը. Զամշեան եւ ինձիմնեան զուգահեռական աշխատանք մը կատարած էին. մէր չըջանին ալ չ. Հացունին իջաւ հրապարակ՝ Երկրորդ զիծը ընդլայնելու, հնախօսականին զարկ տալու, որովհետեւ կը պակսէին ինկապէս ազգին մէջ ուսումնակիրներ այս ուղղութեամբ, լրջօրէն նուիրուած նման զրժուարգոյն մարդի մը:

Հացունիի հնախօսական անզրանիկ զործը եղաւ՝ նրամունիք հին Հայոց քով (1910), որուն յաջորդեցին

Ճաշեր եւ լինոյք հին Հայաստանի մէջ (1912)

Հայ դրօշնիքը պատմութեան մէջ (1919) Պատիարակութիւնը հին Հայոց քով (1923)

Պատմութիւն հին հայ տարագին (1924) Հայուի հին պատմութեան առջեւ (1936)

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՑՈՒՆԻ

Շարք մը գործեր, ո՞րոնց նիւթը եւ ուստամնասութեան կդանակը նորութիւններ էին մէր հնապատմական արտապրութիւններու մէջ. իբժոյի կը սկսի, կարելի է լսել, այս քննարկումի զրութիւնը, նիւթերու մանրախւեղական կամ մասնական հետազոտումը ազգային արդիւնքներու մէջ: Ասկէ՝ ահաւասիկ անոնց կարեւորութիւնը եւ անոնց ալ արտակիք զնահատական արձէքը մէր կողմէն: Ասոնք եւ ասոնց նմանութիւնը մասնապիտական աշխատանքներն են որ լոյս կը սփուեն չին հայ կեանքին վրայ, կը բանան ծալիքեր, կողմէր, մուլ

անկիւններ, որոնք մինչև իր օրերը եւ անկէ ետք մնացած էին ծածկուած։

Կարեւորութեան հետ կապուած է օպ-
տակարութիւնն ալ։ Նման չարքերով ըս-
տացուած ծանօթութեամբ՝ մէնք ոչ միայն
կը տեղիկանանք հնութեան կացութեան,
կեանքի ձեւերուն, ծփական, կրօնական,
աղդային կեանքի այլեւալլ զիճակներուն,
այլ նաեւ կրնանք քաղել օպաակար ար-
դիւնքներ, մէր արգի ըմբռուաւներուն,
կամ յեղաջրջուած կեանքի ձեւերուն հետ
կարելի համեմատութիւններով՝ դորժնա-
կան խորչուածութիւններու մըուի ներ-

Հայի համար: Տարազին պատմութիւնը հին, միջին և վերջին շրջաններուն՝ կուտայ կարելութիւնը տեսնելու, օրինակի համար, Հայոց հին կեանքին ոչ միայն գիտական հանգամանքները, կրած ազգեցութիւնները եւ կապերը օտար ժողովուրդներու հետ, այլ ներկայիս կը նախատէ թանգարանական գիտութեան համար, իրեւ անհրաժեշտ է հիմնական կուռան: Տարազի գիտական գննութիւնը արգարել մաս կը կազմէ պատմութեան, եւ անոր լրացուցիչ մասն է: Եթէ իրը սկզբունք ընկունելի է բոլոր ազգերու համար այս տեսակիւր, նոյնը կը զօրէ մերինին համար ալ, նա մանաւանդ որ յաճախ ենթարկուած է փոփոխութիւններու, կրած տիրապետութիւններու հետեւանքով: Հայը պարտաւորուած էր իր կեանքը յարմարցնելու պարագաներուն եւ ժամանակին: Տարազներու պատմութիւնը կը տանի մեր այսպէս մեր պատմութեան զանազան շրջաններուն: Քիչ մը նման մեր լեզուն, որ կրած է ազգեցութիւնները. ինչպէս ինուրին տարրելը, այսպէս ալ հայուսութը, կ'ըսէ Հացունի, քննուած եւ ճշորւած հին իշխառակալաններով, ազրիւր մ'է ազգերու քաղաքական, քաղաքակըրթական ու կրօնական պատմութեան: Կը նպաստեն անոնք մեծապէս մեր պատմութիւնը լուսաբանելու:

Հարգէ է նկատի առնել որ զիւրին չէր հեղինակին համար գննութիւնը հին Հայ տարազին: Աղբերդները զանազան եղած են. ա) օտար պատմիմներ այն զլաններու համար՝ երբ սակաւին դորութիւն չունեին ազգին մատենագիրները հայերէն լիզուով, մեզի ծանօթ զրաւոր զրաւոր զրավակնութեան մէջ: բ) ֆանտակներ, արձաններ՝ զտնուած և բռոպական թանգարաններու մէջ: գ) Դ. զարքէն սկած ծագէելաւ հայկական մասնագրութիւնը, ժամանակ իր պատմէններով, եւ յուշարձաններ՝ հայրէնին երկրին, լուս աշխարհ բիրուած պեղումներով: դ) օտար զործերու քարգմանը իրինին՝ որոնք զրիթէ Հայացած են, յարմարցուած հայ միջութայի այսպէս Ա.

Գրքի կարգ մը մասիր, բարքերու, գգեստառորումին նկարագրութիւնները: Նոյնը կը դանենք Ոսկերեսանի ճառերուն եւ մեկնաթիւններու հայացման մէջ: Այդ ակնարկները, կամ քանի մը բառով արբուած բացարարութիւնները, որոնց ժանրամաններն չենք կըսնել հոս, բաւական եղած են Հացունինք՝ վերակառուցանելու համար ամբողջ չէնքը հայ տարափ պատմութեան: Արգարեւ գննական ողիքի, անխնչը զրպառումին եւ արքանջան աշխատանքի գործ է, որոն բերած օգուռները անսարակոյս արժանի են ամէն դնահասանքի:

Ծիսական եւ եկեղեցապատմական նիւթերու մէջ պեղուած նորութիւնները, ունին ուրիշ կողմով իրենց կարեւորութիւնը եւ միանգամայն անհրաժեշտ են, առաջի մեզի կարելութիւնը դատելու հինները երենց զործունէրութեան մէջ, չին հարցերը՝ որոնք յուղուած են եւ որոնք այսօր ալ կրնան իր լոյս եւ առաջնորդութիւն ծառայել զատելու համար կարգ մը կէտեր մէր ներկայ կեանքին մէջ:

Հայ զրօշն պատմութիւնը ազգային և նախարարական պատմութեան զանազան երեսները կը յայտնէ, եւ կը նպաստէ իրը օժանդակ տեսութիւն՝ պատմական քընութիւններուն:

Շատ եղական նիւթ է հին Հայոց ճաշերու եւ խնճոյքներու գննութիւնը, նաև հետաքրքրական այլեւայլ տեսակէտներով՝ ըստ ձաշակի եւ ըստ նկարագրի: Նոյնպէս եղական եւ շատ հաշեկան է Հայ տաստիքարակութեան մասին յարմանած տեղեկութիւնները, գիտնալ թէ ի՞նչ կըրպով. կը զամապարակէին նախնիք իրենց զաւակները՝ կը նշանակէ, ինչպէս կ'ըսէ ինքին հեղինակը իր զործին Յառաջարանին մէջ, ճանչնալ անոնց զավակարները կեանքի մասին, անոնց յօժարութիւնները, հակամիտութիւնները, անոնց հոգեկան, ընտանիքական եւ ցեղային պատմանը ները: Զաւակները յաջորդութիւնը կը ներկայացնի: Թագաւորական տունը, իշխանագունները, միջին զամակարգը ունենակ ինամք ունենին այս հարցին մէջ, յատուկ ինամք ունենին այս հարցին մէջ,

Համարելով զայն ընտանիքի կեանքի կենսական մէկ կէտը, որուն մասին աւանդուածները անշուշտ շատ քիչ ու տարբական բան բաներ են, բայց Հայունի գիտացած է Համադրել, կապել զանազան կարելիութիւններ և ամբողջացնել ու վեր հանել մեր ճիններուն մտայնութիւնը այս կարեւոր հարցին չուրջ:

Հայ կինը, ահաւասիկ ուրիշ անհրատ-
ժեշտ նիւթ մը, զոր հոսութեան ծոցէն կը
հանէ և մեր առջեւ կը սփոք Հացունիք:
«Հայութին պատմութեան առջեւ» հոյակապ
գործ մըն է, ընդարձակ ուսումնասիրու-
թիւնն հայ կինը՝ իր նկարազրին, իր ձիր-
քերուն մէջ, իր ունեցած զործունէու-
թիւնն, ընտանինեան յարկին ներքեւ և ըն-
կերութեան մէջ: Հայ կինը անհունապէն
կը տարրերի գրացի այլակրօն ցեղերու-
կիներէն, քրիստոնէութիւնը ոչ միայն
տուած է անոր ազատութիւն հոգեկան,
այլև աղնուութիւն բարքերու, բարձրու-
թիւն զգացումներու և անհատականու-
թեան գիտակցութիւն և պահանջ:

Սեր մատենապրոթեան մէջ է որ կը
փնտոէ հեղինակը հայ կինը. տուեալները
պատմական եւ վաւերական են, սակայն
որքան գուուարին է անոր ձեռնարկը հե-
տազոտելու այդ մանր տուեալները եւ
գէպքերը, որոններու ակնարկներ՝ որոնց-
մով կարելի ըլլայ կտոռւցանել ծանօթու-
թիւններու շչնիքը հայուէիին մասին։ Ար-
դարեւ սակաւ են տուեալները հայ կնոջ
մասին. մինչ տասարօքն փառախնուած
են գիւցանները, թագաւորներ եւ իշխան-
ներ, բայց զանոնք ծննդ, կրթող եւ հոգե-
պէս գիւցազնութեան մզող հայուէին լը-
պութեան փօղին տակ ծածկուած է։ Հա-
յունին արդ փօղն է որ կը պատոէ, կատա-
րելով մէկուածան աշխատանք մը հէտա-
զուական, համապատեան, դուրս հանելու
համար միտութեան խորութիւններէն հայ
կնոջ լուսաւոր գէմքը, հայ մօր զոհուած
ոտիպարը, քաջարի եւ հայրենասէր հայ օ-
ւենութիւն գէրը, որոնք կամ իրը իշխանու-
թիւններ, կամ իրը թագաւուէինք զործած են
հայութեան համար։ Գիտնենք Վարգա-
նանց պատերազմին ատեն հայ կնոջ կա-

տարած գերը, զիւցաղնութիւնը, դիտենք
Փառանձմենին Հերոսական տիպարը Ար-
տագերսի մէջ, զիւտենք Համազասպուհիի
մը արբիութիւնը եւ նահատակութիւնը ի
պաշտպանութիւն հայ ազգին եւ եկեղեց-
ւոյ, սակայն քանինե՞ր զեռ թաքուն կը
մանա իրենց առաքինական, իրենց քաջու-
թեան արաբներուն մէջ, եւ կը կարօտին
երեւան հանուելու : «Խնկապէս ուշագրաւ
ու պատկառելի է, կ'ըսէ հեղինակը, իր
Յառաջարանին մէջ, հայ կնո՞ց պատկերը,
շաս աւելի՝ քան զոր կարելի է երեսակա-
նել մէր ցարդ ունեցած անկատար ծանօ-
թութիւններով, կամ մանաւանդ բնաւ ե-
նեւակայուած չէ : Մէծ եղած է արդարեւ
մարո մասնակցութիւնը ընտանիքան յար-
իին տակ, եւ ընկերութեան մէջ, բարե-
կործական եւ քաղաքական ասպարէզնե-
ուու մէջ : Իր համայքը տարածուած էր նաեւ
այրենի սահմաններէն ալ անդին» :

Արգի հայուժին, որ պիտի կարդայ կամ
պիտի լսէ Հին Հայուժինին կատարած քա-
ջութիւնները, անոր նկարազբին Հիանա-
լի կողմերը, պիտի հասկնայ ասով իր
պատկանած ցեղին բարձրութիւնը և իր
սեռն ալ ազնուականութիւնը. ասիկա
պիտի ըլլայ գրգուս մը փարելու տոհմա-
լին առափնութիւններուն, պարծանք աղ-
ջալին հաւաքախնութեան և բոյոր հայ
աշարերուն։ Հեղինակին միակ միթթա-
ռութիւնը ահաւասիկ հոս է. հայ արդի
ինը, պիտի գտնէ ողեւորութիւն և պի-
որ կանգնի արիապէս ամուր բռնկւու իր
կարազբին փայլուն դիմերը, աւանդելու-
այն իր սեռակիցներուն և յաւերֆացնե-
ւու մէր մէջ ցեղային հաւատարմութիւնը,
արուումով հոգիի և սրտի արթէններուն։

Ալյոր ո՞վ զ փիտական հանդամանքով կը
օտանեայ այսպիսի մասնագիտական հար-
երուն. կարելի է ըստ թէ լրուած աս-
պարզ մըն է, եւ սակայն կարեւոր եւ օգ-
ակար միանդաման, իբրեւ բերելիք նո-
ւութեան, իբրեւ ներճչելիք զալափար-
երուն համար, նախառով մը հայ այժ-
ման կենաքին: Հին քաղաքակրթութեան,
ուղբերքիրապին, մատայնութիւններուն վը-
այ նետուած ցոլարձակներ են չ. Հա-

ցունիի գործերը. Եւ այս պատճառաւ անդնահատելի կերպով առաջնորդական ծառայութիւն կրնան մատուցանել:

Որքան կարեւոր, նոյնքան դժուարին գործեր էին հացունիին աշխատանքները, ծանր իրք քննական մեթոս, եւ զիտական պահանջ, ստիպուած ըլլալով զիմել ոչ միայն հայկական աղբիւրներու, պատմիչներու, մեզի աւանդուած յիշատակարաններու, ձեռագրական տուեաններու, մանրանկարներու, այլ նաև օտար աղբիւրներու, նա մանաւանդ պարսկական, արարական, բիւզանդական, համաձայն դարերու հոնութեան եւ ժամանակներու, որոնց հետ կազուած են դէպքերը կամ դէմքերը քննութեան առնուած շրջաններուն:

Այժմ, երբ հնախօսական գիտութիւնները հայստանի մէջ աւելի քան երեք ստացած են յայոնի զարգացում եւ զարի, հնախօսական պրպտումները արդարեւ նկատուելու են ոչ միայն կարեւոր, այլ անհրաժեշտ հայկական քաղաքակրթութեան պատմութեան համար: Տակաւին երոպական մտայնութիւնը եւ զիտական մեթուր ծաւալած չէ մեր քով: Հ. Հայունին զործերը խրախոյս եւ առաջնորդ կը հանդիսանան այս ուղղութեամբ սպազայ երիտասարդ բանասէրներու, որոնց թիւը կը մաղթենք ստուարանայ, քանի որ գեռ չառ բան կայ կատարելիք այս մարզին մէջ:

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ

